

Sociale en economische ontwikkelingen in de plattelandssamenleving, 1935-1985

E. W. Hofstee

Om eerlijk te zijn: ik was enigszins verrast toen ik het verzoek kreeg, een bijdrage te leveren voor deze jubileumbundel. In tegenstelling tot vroeger, heb ik in latere jaren van mijn actieve leven betrekkelijk weinig contact met de HVP gehad en mijn eerste reactie was er eigenlijk een van verwondering over het feit dat zij nog altijd bestaat. Deze verwondering sproot niet voort uit twijfel aan het nut van voorlichting in deze tijd en nog minder uit twijfel aan de ijver en de toewijding waarmee het werk van de HVP in de loop der jaren is bedreven. Mijn verbazing vond haar oorsprong in het feit dat een instelling, die bij haar ontstaan zo duidelijk getekend werd door de toen heersende ellende onder de plattelandsbevolking, kans heeft gezien om zich voortdurend zo aan te passen en te vernieuwen, dat ze in het midden van de jaren tachtig nog zinvol kan functioneren en zich blijkbaar met opgewektheid opmaakt om de volgende halve eeuw van haar bestaan in te gaan. Dat is een kunststukje.

De veranderingen sinds 1935 zijn immers haast onvoorstelbaar groot. Ook als men zowel de jaren dertig als de halve eeuw die daarop volgde, bewust en intensief heeft meegemaakt en – mede door zijn werk – er toe gebracht werd alles wat zich in de Nederlandse samenleving (in het bijzonder ook op het platteland) afspeelde, zo nauwkeurig mogelijk te volgen, heeft men, als men terugkijkt, toch weer moeite om te vatten hoe het mogelijk was dat in vijf decennia deze enorme sprong kon worden gemaakt.

Natuurlijk, aan ons beeld van de jaren dertig is de grote, diepe economische crisis onlosmakelijk verbonden; dit draagt er toe bij, het verschil met de situatie in onze tijd nog duidelijker te doen uitkomen. Het overwinnen van die crisis heeft op zichzelf bijgedragen tot een ander aanzien van het

leven op het platteland in de naoorlogse periode, in vergelijking met de jaren dertig. Wezenlijk is dit echter niet. Wie in zijn herinnering nog even iets verder teruggaat en denkt aan de jaren twintig, waarin de landbouw voor het grootste deel nog redelijk floreerde, zal, wanneer hij de toestand van toen vergelijkt met de huidige, nauwelijks minder onder de indruk zijn van de veranderingen die zich hebben voorgedaan. Het doormaken en het overleven van een crisis leiden niet zonder meer tot belangrijke, blijvende maatschappelijke veranderingen. Men kan dit onder andere afleiden uit de gang van zaken in de perioden van herstel na crises in de landbouw in de vorige eeuw. Toen na een periode van neergang in de post-napoleontische tijd (in het bijzonder na 1820), omstreeks 1850 weer een periode van welvaart voor de landbouw aanbrak, leidde dit bepaald niet tot grote veranderingen. Men mag niet te veel generaliseren, maar de aanduiding van de jaren tot 1880 als tijdvak waarin de boeren 'slapend rijk' werden, geschiedde zeker niet geheel ten onrechte.

In de periode na de eeuwwisseling, toen de landbouw zich weer herstelde van de crisis na 1880, zijn zeker veranderingen van betekenis doorgevoerd (invoering van nieuwe machines, toenemend gebruik van kunstmest, groei van de veredelingslandbouw, ontwikkeling van de landbouwindustrie), maar het begin van deze veranderingen lag grotendeels al in de crisisperiode of zelfs al daarvoor. Terugkijkend, kan men constateren dat in deze periode (van 1900 tot 1930) in sommige opzichten – in andere opzichten helemaal niet – aanzetten, en soms duidelijke aanzetten zijn gegeven voor de veranderingen die in de laatste vijftig jaar zijn opgetreden. Maar een plattelander die in 1875 tot de jong-volwassenen behoorde, had in 1925, op zijn oude dag, niet het gevoel in een totaal andere, voor hem haast onbegrijpelijke wereld te staan, wat met de oudere plattelanders in 1985 voor een groot deel wel het geval is. Wat zich na de Tweede Wereldoorlog heeft afgespeeld, is niet zomaar een herstel na een diepe economische crisis, gecombineerd eventueel met een voortzetting van de – achteraf gezien – langzame ontwikkeling in de periode 1880-1930. De ontwikkeling die zich in een relatief korte tijd heeft voorgedaan – in 1945 moest ze nog beginnen en in 1970 was de lijn al volkomen duidelijk – is uniek.

Misschien zal men opmerken dat dit dan misschien wel zo mag zijn, maar dat de ontwikkeling van landbouw en platteland toch nauwelijks een vraagstuk op zichzelf is. De totale ontwikkeling in de Westerse wereld,

sociaal en economisch, is na de Tweede Wereldoorlog adembenemend snel geweest en de ontwikkeling in de rurale sector was – zo kan men stellen – slechts een deel van deze totale ontwikkeling. Hierin schuilt natuurlijk een stuk waarheid; het is nauwelijks nodig dat nader te betogen. Maar het lijkt mij onjuist, de ontwikkeling in de agrarische wereld slechts te zien als een afgeleide van de totale ontwikkeling die zich na de Tweede Wereldoorlog voordeed. Afgezien van de vraag, in hoeverre de rest van de samenleving in dit opzicht als een eenheid kan worden gezien, valt vast te stellen dat het rurale deel van de samenleving in vele opzichten zijn eigen weg moest vinden. Men had zijn eigen problemen, waarvoor de oplossingen niet van elders werden aangedragen. Het is grotendeels aan de agrarische bevolking zelf toe te schrijven, dat deze werden gevonden. Evenmin als in het verleden liepen in deze periode de belangen van de agrarische en de niet-agrarische bevolking in alle opzichten parallel en de boeren en hun gezinnen kregen de successen niet in de schoot geworpen. Sociaal en economisch hebben zij in de laatste tientallen jaren een mate van rekbaarheid moeten tonen, die een zeer groot gedeelte van de rest van de bevolking niet behoefde op te brengen.

Dat de ontwikkeling in Nederland niet een vanzelfsprekende was, wordt duidelijk als men deze vergelijkt met die in andere delen van Europa waar de algemene maatschappelijke ontwikkeling vrijwel dezelfde weg volgde als bij ons. Lang niet overal is de ontwikkeling in de agrarische wereld dezelfde geweest als hier en lang niet overal hebben de boeren op eigen kracht zo veel weten op te brengen. Ook binnen Nederland vallen overigens nog de nodige verschillen te constateren. Het is dus wel degelijk wenselijk, de veranderingen in de landbouw op zichzelf te beschouwen en te speuren naar de oorzaken en achtergronden van hetgeen plaatsvond.

Stelt men zich dan echter de vraag, hoe te beschrijven wat zich aan veranderingen heeft voorgedaan, dan lijkt dat in eerste instantie een 'mer à boire'; het schijnt gemakkelijker de vraag te beantwoorden, wat *niet* is veranderd. Vanuit allerlei gezichtspunten kan men naar de landbouw en de rurale bevolking kijken. Men zal echter zeker de aandacht moeten richten op de technische ontwikkeling van de landbouw. Spectaculair is natuurlijk de ongelooflijk snelle en verre gaande mechanisatie. Om slechts enkele cijfers te noemen: in 1930 waren er 254.000 landbouwpaarden, terwijl hun aantal in 1980 nauwelijks nog het noemen waard was; het aantal trekkers, dat vóór de oorlog nauwelijks nog van betekenis was, bedroeg in 1980 187.000.

Men kan natuurlijk ook denken aan de maaidorsers die, nadat de zelfbinders aan dit werk al hadden geknabbeld, de vrouwen als bindsters van de schoven uitschakelden; aan de volledige doorbraak van het machinaal rooien van aardappelen en bieten, waardoor onder al. dere ook weer een belangrijk stuk veldwerk voor vrouwen verdween; aan de voortdurend verdergaande mechanisatie van de winning van wintervoer voor het vee, die met een steeds afnemende betekenis van de hooiwinning gepaard ging en die de maïs de plaats deed innemen van de voederbieten; aan het vrijwel volledig verdwijnen van het melken met de hand ten gunste van het machinale melken, waardoor op de veehouderijbedrijven de structuur van de arbeidsbehoefte aanzienlijk veranderde, onder andere wat de behoefte van vrouwenarbeid betreft; aan de invoering – in latere jaren – van het tank-melken, waardoor het minimum-aantal van het op een bedrijf nog rendabel te houden melkkoeien aanzienlijk omhoog ging; en aan de welhaast eindeloos veel andere, meer of minder belangrijke vormen van mechanisatie die zich in alle bedrijfsvormen in land- en tuinbouw en in alle fasen van het productieproces hebben voorgedaan.

Naast de mechanisatie hebben zich – zoals bekend – andere diepgaande technische veranderingen voltrokken. De chemische bestrijdingsmiddelen waren in de jaren dertig niet meer onbekend, maar speelden toch nog een ondergeschikte rol. De onkruidbestrijding geschiedde nog in hoofdzaak mechanisch. Ze vond voor een belangrijk gedeelte nog met de hand plaats en verschaftte werk aan veel – ook vrouwelijke – arbeidskrachten. De bestrijding van ziekten en plagen op het veld was nog van beperkte omvang.

Hoewel van buitenaf gezien minder opvallend, heeft in de veranderingen die zijn opgetreden, het landbouwkundig onderzoek een grote rol gespeeld, alsmede de versnelde toepassing hiervan in de praktijk. Wie na de oorlog regelmatig in Wageningen heeft rondgekeken, weet hoe sterk het onderzoek in de laatste veertig jaar is gegroeid. Hoewel geen enkel aspect van het agrarisch bedrijf hiervan niet de invloed heeft onderzocht, is het verhogen van het productievermogen van de op de bedrijven gebruikte rassen van planten en dieren zeker één van de opvallendste uitkomsten geweest.

De laatstgenoemde ontwikkeling past in de verhoging van de productie, die in de laatste tientallen jaren met zoveel energie en langs allerlei wegen is nagestreefd. Een grote rol heeft hierbij ook de ontwikkeling van het gebruik van kunstmest gespeeld. Wie zich de jaren dertig herinnert, zal de

gedachte zijn bijgebleven dat de boeren toen al geheel op het gebruik van kunstmest waren ingesteld en dat in dit opzicht een vrij evenwichtig niveau was bereikt. Wat de gift van kali- en fosfor-meststoffen betreft, was dat ook wel zo; die is sinds die tijd niet essentieel meer veranderd. Dit gold echter niet voor de stikstof-meststoffen. Tussen 1930 en 1980 is de gebruikte hoeveelheid hiervan, uitgedrukt in zuivere stikstof per hectare, vertienvoudigd. Vooral het gebruik van stikstof op grasland is pas sinds de Tweede Wereldoorlog goed op gang gekomen.

De factoren die tot verhoging van de produktie van plant en dier hebben geleid, zijn hier slechts gedeeltelijk en zeer summier aangeduid. Alle tezamen hebben ze echter wel zeer bijzondere resultaten opgeleverd. Slechts enkele cijfers. Tussen de jaren dertig en nu verdubbelde de opbrengst van tarwe per hectare zo ongeveer; voor consumptie-aardappelen geldt hetzelfde. De voederwaarde van het gras dat per hectare werd geleverd, steeg tussen 1950 en 1980 eveneens tot het dubbele. Ook de opbrengst per dier steeg op een ongekeerde wijze. Ten gevolge van de hogere melkopbrengst enerzijds en het hogere vetgehalte van de melk anderzijds steeg tussen 1950 en nu de berekende melkvetproduktie per koe van ongeveer 135 kilogram tot ongeveer 220 kilogram. Verbeterde veevoeding heeft zeker veel met deze ontwikkeling te maken.

Het is bekend dat de grote uitbreiding die de agrarische produktie in Nederland – en hierbij gaat het dan om de produktie in de dierlijke sector – heeft ondergaan, niet alleen te maken heeft met de verhoging van de opbrengst per dier en per hectare bouw- en grasland. Voor een belangrijk deel berust ze op een sterk gestegen invoer van grondstoffen voor veevoeder. In 1950 bedroeg deze invoer 755.000 ton, in 1980 12.770.000 ton, waar dan, zoals bekend, een eveneens steeds stijgende export van produkten van dierlijke oorsprong tegenover stond. Het is echter wel interessant om te weten dat de produktiviteit van de Nederlandse landbouw zo hoog is dat, ondanks de sterke groei van de bevolking en de hoge dichtheid die deze in ons land heeft bereikt, een afsnijding van het buitenland – dus onder andere van de veevoederaanvoer – niet zou betekenen dat Nederland aan de hongersnood of zelfs maar aan een minimaal overlevingsdieet, zou zijn overgeleverd¹, al zou ons menu wel belangrijke aanpassingen dienen te ondergaan.

Een kenmerkend verschijnsel in de naoorlogse ontwikkeling van de landbouw in de ruime zin van het woord is de sterk toegenomen specialisatie.

Specialisatie is niet geheel een naoorlogs verschijnsel. Al in de vorige eeuw en het begin van deze eeuw kon in verschillende delen van het land een zekere verscherping van het onderscheid tussen akkerbouw- en veehouderijgebieden worden geconstateerd. Het in zwang komen van het gebruik van kunstmest, waardoor in de akkerbouwgebieden de noodzaak om vee te houden ter wille van de mestproductie geleidelijk wegviel, werkte dit in de hand. Tussen de beide wereldoorlogen viel ook reeds een eerste begin van specialisatie in de dierlijke productie te constateren. De grote ontwikkeling van de specialisatie komt echter pas na de oorlog. De scheiding tussen akkerbouw en veehouderij zet zich verder voort. Het percentage boeren die zowel grasland als bouwland hebben, neemt verder af, dat van degenen die òf alleen het ene òf het andere hebben, neemt toe. De opvallendste ontwikkeling is dit echter niet. Wat vooral de aandacht trekt, is dat – met name in de sector van de dierlijke productie – steeds minder bedrijven steeds meer van één artikel produceren. De statistiek toont aan, dat het aantal bedrijven dat een bepaald produkt voortbrengt – in grote lijnen gezien – relatief veel sneller daalt dan het totaal aantal bedrijven. Dat betekent dat steeds meer bedrijven zich gaan specialiseren op een beperkt aantal produkten, veelal niet meer dan één. Zo neemt bijvoorbeeld tussen 1970 en 1983 het aantal bedrijven met melk- en kalfkoeien af van ruim 116.000 tot ruim 61.000, dus bijna tot de helft, terwijl in dezelfde tijd het aantal melk- en kalfkoeien stijgt van ongeveer 1.900.000 tot ruim 2.500.000. Een soortgelijke ontwikkeling zien we bij de kalvermesterij en in zeer sterke mate bij de varkensmesterij. Ook bij verschillende akkerbouwgewassen, zij het niet zo opvallend, en ook in de tuinbouw vallen deze tendenties te constateren. Zoals wel voor de hand ligt, zijn het vooral de producenten van relatief geringe hoeveelheden van een bepaald produkt die uitvallen, terwijl het de grote producenten zijn die steeds meer leveren. Het beeld van het boerenbedrijf is alleen al door deze specialisatie in grote delen van ons land in de laatste eeuw aanzienlijk veranderd. De boerderij met van alles wat, met wat melkvee en wat kalveren, wat varkens van verschillende leeftijden, wat kippen, één of enkele paarden, met zowel grasland als bouwland, vindt men eigenlijk niet meer. In de enkele gevallen dat een dergelijk bedrijf nog bestaat, is het ten dode opgeschreven.

Eén van de gevolgen van de specialisatie is de steeds afnemende zelfverzorging van de agrarische bevolking. Hoewel het hierbij niet alleen om de agrarische beroepsbevolking gaat en, naast de specialisatie, andere factoren hierbij een rol hebben gespeeld, mag de daling van het aantal

huisslachten in dit verband zeker worden genoemd. Het liep tussen 1955 en 1982 terug van ruim 260.000 tot ruim 12.000.

De specialisatie, de verhoging van de produktie van plant en dier, de toenemende import van grondstoffen voor veevoeder, die – naast nog andere factoren – hebben bijgedragen tot een enorme schaalvergroting (in de zin van de stijging van de hoeveelheden die per bedrijf van een bepaald produkt worden voortgebracht), hebben daardoor geleid tot een ontwikkeling die ook de afzet en de verwerking van agrarische produkten in sterke mate heeft beïnvloed. Dit heeft een raakvlak met een andere belangrijke verandering die in de laatste tientallen jaren het agrarische bedrijf heeft beïnvloed, namelijk de verschuivingen in de relaties met de buitenwereld. Boeren en tuinders zijn, evenals vijftig jaar geleden, in feite allen formeel nog steeds zelfstandige ondernemers. In zekere zin is de agrarische ondernemersgroep als geheel zelfs wat zelfstandiger geworden, doordat in de laatste halve eeuw de pacht ten gunste van het eigen bezit is afgenomen. Maar aan de andere kant zijn boer en tuinder bij de voering van hun bedrijf in steeds toenemende mate afhankelijk geworden van beslissingen van organen buiten het bedrijf, waarop ze geen of maar een beperkte invloed kunnen uitoefenen.

Dit geldt in de eerste plaats voor beslissingen van de overheid in de ruime zin van het woord. Om te beginnen, het agrarische bedrijf is in de afgelopen halve eeuw natuurlijk in hoge mate afhankelijk geworden van de beslissingen van hogerhand, eerst van de nationale overheid en naderhand van de EEG, met betrekking tot de prijzen die de boer voor zijn produkten ontvangt, ook al geldt dat niet voor alle produkten. Aan de andere kant oefent de overheid een invloed van betekenis uit op de prijs van bepaalde produktiemiddelen. Het meest sprekende voorbeeld is wel de prijs die de glastuinders voor het aardgas moeten betalen, maar het geldt in feite voor het gehele, zo sterk toegenomen energieverbruik van het agrarische bedrijf. De belastingen die hierop worden geheven, maar in het algemeen de belastingpolitiek die de overheid voert – onder andere ook met betrekking tot de BTW – raakt de boeren in hun bedrijfsvoering. In de omgekeerde richting geldt dit ook voor het beleid met betrekking tot leningen en subsidies.

Maar daarbij blijft het, zoals bekend, niet. In de laatste tientallen jaren is de boer door allerlei maatregelen die de overheid ten behoeve van het algemeen welzijn heeft getroffen, beknót in zijn vrijheid van bedrijfsvoering. In de eerste plaats betreft dit maatregelen aangaande de ruim-

telijke ordening die na de oorlog in steeds toenemende mate zijn genomen, niet alleen voor de bevolkingsconcentraties, maar ook voor de landelijke gebieden, en die ten dele duidelijke beperkingen voor de bedrijfsvoering inhouden.

Vooraf in de laatste jaren zijn daar steeds meer maatregelen bijgekomen die betrekking hebben op de bescherming van natuur en milieu. Ten dele kan men deze beschouwen als een reactie op veranderingen die in het agrarische bedrijf hebben plaatsgevonden – hoge concentraties van dieren van allerlei soort bijvoorbeeld –, maar ze ontstonden grotendeels omdat aan de met natuur en milieu verbonden belangen een grotere waarde wordt toegekend dan in het verleden.

Het is echter niet slechts door uitbreiding van overheidsactiviteiten dat boer en tuinder in hun bedrijfsvoering sterker afhankelijk zijn geworden van invloeden van buitenaf. De ontwikkeling van het agrarische bedrijf in de laatste tientallen jaren, zoals die hiervoor werd geschilderd, heeft dit soort bedrijf, veel meer dan vroeger, afhankelijk gemaakt van externe financiering. De aanschaf van steeds zwaardere en duurere en steeds meer machines, de bouw van nieuwe, grote bedrijfsgebouwen, vooral voor stalling van vee en pluimvee, de financiering van grotere veestapels, enzovoort heeft zeer grote investeringen gevergd, die grotendeels niet uit eigen middelen – eventueel met hulp van de naaste familieleden – konden worden gefinancierd. Banken, en ten dele ook afnemers en leveranciers, hebben hier in belangrijke mate moeten bijspringen. Hoewel in het algemeen de vermogenspositie van de agrarische bedrijven niet als ongunstig kan worden beschouwd, zal de boer, als hij wat nieuws van betekenis wil ondernemen – en hiertoe is hij thans, als hij wil overleven, voortdurend weer genoodzaakt – meestal dus toch de beslissing van anderen moeten afwachten. Niet zelden zullen die anderen bepaalde eisen stellen met betrekking tot zijn bedrijfsvoering, alvorens ze akkoord gaan.

Ook met betrekking tot zijn handelsrelaties, bij aankoop en verkoop, is de boer sterker afhankelijk van externe krachten dan enige tientallen jaren geleden. In zijn eigen bedrijf heeft een schaalvergroting plaatsgevonden, maar die heeft zich ook, en vaak naar verhouding in nog veel sterkere mate, voorgedaan bij de lichamen – coöperatief of niet-coöperatief – voor aankoop en afzet, waarmee hij heeft te maken. Dit heeft de positie van de boer en de tuinder ten opzichte van deze lichamen in belangrijke mate beïnvloed. Het is natuurlijk onmogelijk om hier, zelfs maar schetsmatig, de

ontwikkeling van de structuur van de afzet van agrarische produkten en de aankoop van bedrijfsbenodigdheden te bespreken en de invloed van deze ontwikkeling op de aard van de externe economische relaties van land- en tuinbouwbedrijven na te gaan. Ik noem, als voorbeeld, slechts de afzet van de melk, het belangrijkste Nederlandse landbouwprodukt.

Reeds in de jaren dertig ging vrijwel de gehele melkproductie naar zuivel-fabrieken en melkinrichtingen. Reeds toen was de productie van boeren-kaas relatief beperkt en die van boerenboter praktisch niet meer van betekenis. De zuivelindustrie was toen echter nog in belangrijke mate een regionale en zelfs plaatselijke aangelegenheid. Een eerste begin van concentratie was er ongetwijfeld, maar de zuivelfabriek was voor de boer meestal nog letterlijk en figuurlijk dichtbij. Voor zover het een coöperatieve fabriek betrof – en dat gold voor het overgrote deel in het noorden, zuiden en oosten van het land – kon hij naar de ledenvergadering gaan en meepraten en meebeslissen en, als het om voor hem belangrijke dingen ging, deed hij dat ook. Ook tussen de vergaderingen door kon hij, als hij dat wilde, zonder al te veel moeite een bestuurder of de directeur van de coöperatie benaderen. En wat de particuliere fabrieken betreft, ook daar was in vele gevallen de directeur wel bereikbaar. Men weet dat in dit opzicht grote wijzigingen zijn opgetreden. Het aantal zuivelfabrieken in Nederland is drastisch verminderd. Er zijn landsdelen – bijvoorbeeld Drente – waar men, als men er rondreist, telkens weer stuit op gesloten zuivelfabrieken. Maar bovendien: van de fabrieken die zijn overgebleven, zijn er nog weinige zelfstandig. Er heeft een concentratie binnen de coöperatieve zuivelindustrie plaatsgevonden in enkele zeer grote organisaties. Het is duidelijk dat de afzonderlijke boer, ondanks allerlei pogingen om hem bij de gang van zaken te blijven betrekken, aanzienlijk verder van de centra van besluitvorming verwijderd is geraakt en dat hierdoor, bij de belangrijke beslissingen die in de laatste jaren moesten worden genomen – opheffing van fabrieken, het tank-melken –, gemakkelijker tegenstellingen tussen leiding en leden kunnen ontstaan dan vroeger. Voor de boeren is de relatie tot de zuivelindustrie in de afgelopen tientallen jaren in belangrijke mate verschoven van 'we' naar 'ze'. Onvermijdelijk misschien, maar wel een feit.

Soortgelijke opmerkingen, met verschillen in gradatie en nuances, zou men kunnen maken met betrekking tot de relaties met allerlei lichamen die de boer ten behoeve van inkoop en verkoop onderhoudt. Dit is te meer

van betekenis, omdat de omvang van die relaties voortdurend is gegroeid. De boer is nog wel zelfstandig ondernemer, maar bij zijn beslissingen moet hij steeds meer rekening houden met machten en krachten buiten zijn bedrijf. De 'koning op eigen erf' wordt steeds meer een constitutioneel vorst. Het is in het algemeen nog niet zo, dat men van deze koning, met het bekende gezegde, moet constateren: 'Le roi règne et ne gouverne pas'; maar dat een ontwikkeling in deze richting heeft plaatsgevonden, valt niet te ontkennen.

De zojuist besproken ontwikkelingen illustreren duidelijk dat de economische veranderingen die zijn opgetreden, ook van grote invloed zijn op de relatie van de boer-als-mens tot de wereld waarin hij leeft. In het algemeen kan men zeggen dat alleen al de welhaast verbijsterende wijzigingen die zich in de sfeer van de agrarische produktie in de laatste halve eeuw hebben voorgedaan, moesten leiden tot een wezenlijk ander persoonlijk en sociaal leven van de boer en zijn gezin. Daarnaast hebben echter tal van andere factoren hierop invloed uitgeoefend.

Van essentiële betekenis zijn alleen al de absolute en relatieve veranderingen die zich met betrekking tot het aantal van de agrarische bevolking hebben voltrokken. Hoewel de oudere beroepstellingen, met name betreffende het aantal vrouwelijke arbeidskrachten in de landbouw, niet zo erg betrouwbaar zijn, lijdt het geen twijfel dat sinds de vorige eeuw het aantal in de landbouw werkzame personen tientallen jaren lang is gestegen. In 1889 werkten, alles te zamen, ongeveer 450.000 mannen in de landbouw en tuinbouw, in 1930 ongeveer 530.000 en in 1947 560.000. Het totale aantal in de landbouw werkzame mannen omvatte in 1889 ongeveer 147.000 zelfstandigen, dat wil zeggen vrijwel alle boeren en tuinders, en 305.000 afhankelijken, landarbeiders plus medewerkende gezinsleden. In 1930 waren deze aantallen respectievelijk 211.000 en 319.000, in 1947 234.000 en 331.000. Hoewel schommelingen optreden, gedeeltelijk misschien toe te schrijven aan bijzondere tijdsomstandigheden en misschien ook aan de wijze van tellen (waar ligt de grens tussen een landarbeider met een klein eigen bedrijfje en een kleine boer die ook wel voor grotere collega's werkt), is er dus, wat de zelfstandige boeren en tuinders betreft, zeker sprake van een aanzienlijke stijging tussen 1889 en 1947. Bij de afhankelijken zijn de schommelingen nog iets duidelijker en is, over het geheel genomen, de stijging betrekkelijk gering. Opgemerkt kan worden dat in 1947 voor het eerst de afhankelijken worden gesplitst in meewerkende zoons (110.000) en landarbeiders (221.000).

Met deze voor 1947 genoemde aantallen was het toppunt bereikt. Daarna trad een voortdurende daling op, die vooral in de eerste tientallen jaren na 1947 zeer snel verliep. Volgens de arbeidskrachtentelling voor land- en tuinbouw – waarvan de resultaten niet geheel parallel lopen met die van de beroepstelling – bedroeg in 1959 het aantal mannelijke arbeidskrachten in de landbouw 396.000, in 1965 306.000, in 1970 253.000, in 1975 220.000, in 1979 205.000 en in 1983 201.000. Van de 201.000 mannelijke arbeidskrachten in 1983 waren er 134.000 bedrijfshoofden, 19.000 medewerkende zoons en 34.000 niet tot het gezin behorende arbeidskrachten. Het totaal aantal mannelijke arbeidskrachten is sinds 1947 tot iets meer dan één-derde gedaald, het aantal bedrijfshoofden tot ruim de helft, het aantal medewerkende zoons tot één-vijfde, het aantal landarbeiders tot ongeveer één-zevende. In 1947 was er gemiddeld nog ongeveer anderhalve mannelijke medewerker per bedrijfshoofd ter beschikking, in 1983 was dit, ondanks de grote daling van het aantal (kleine) bedrijven, nog slechts ongeveer een halve arbeidskracht.

Zoals gezegd, men kan uit de beroepstellingen geen betrouwbaar beeld krijgen van het verloop van de vrouwenarbeid in het land- en tuinbouwbedrijf. Vast staat echter wel, dat de omvang hiervan sedert de jaren dertig aanzienlijk is afgenomen. Het aantal inwonende, in loonarbeid werkende vrouwelijke arbeidskrachten in het boerenbedrijf was in de jaren dertig, vergeleken met de jaren vóór de Eerste Wereldoorlog, reeds sterk verminderd, maar sindsdien is het verder gedaald en het is thans nauwelijks nog de moeite waard. De tijdelijke arbeid van uitwonende vrouwen die, ook in de jaren dertig, bij bepaalde werkzaamheden (vooral op de akkerbouwbedrijven) nog een rol van betekenis speelde, heeft vrijwel opgehouden te bestaan. Hoewel ook in dit opzicht, bij vergelijking met vroegere jaren, de statistiek ons in de steek laat, kan wel worden aangenomen dat het aantal in het bedrijf meewerkende dochters eveneens zeer aanzienlijk is afgenomen. Hoe belangrijk zij misschien ook in sommige bedrijven nog mogen zijn, in totaal leveren zij nog slechts een gering percentage van de arbeid die in boeren- en tuindersbedrijven wordt gepresteerd. In totaal werkten in 1982, volgens de arbeidskrachtentelling, ongeveer 3.000 dochters in de bedrijven mee, van wie ruim de helft regelmatig en iets minder dan de helft niet regelmatig.

Verreweg de belangrijkste bijdrage van vrouwelijke zijde tot het werk in het agrarisch bedrijf wordt thans geleverd door de echtgenotes van boeren en tuinders. In 1982 werkten ongeveer 74.000 vrouwen mee in het

bedrijf, van wie ongeveer 10.000 onregelmatig, de rest regelmatig. Ongeveer de helft van de boeren en tuinders vindt hun vrouw als medewerker naast zich. In absolute aantallen is er wel sprake van een teruggang van het aantal medewerkende vrouwen, maar in verhouding tot het aantal mannelijke bedrijfshoofden lijkt het min of meer constant te blijven. Ook in aantal arbeidsjaareenheden is de arbeidsprestatie van de vrouwen van boeren en tuinders aanzienlijk.

Zoals reeds opgemerkt, is vooral sedert 1970 de daling van het aantal arbeidskrachten vertraagd, al zette deze zich regelmatig voort. In de laatste jaren wordt de afvloeiing van arbeidskrachten uit de landbouw duidelijk belemmerd door de algemene economische crisis. Een en ander neemt echter niet weg, dat men moet aannemen dat het aantal nog verder zal teruglopen. De ontwikkeling met betrekking tot het aantal bedrijfshoofden naar leeftijdsgroepen en het aantal potentiële opvolgers voor de bedrijven van verschillende grootte, wijst erop dat in de komende jaren nog een aanzienlijk aantal bedrijfshoofden, vooral van de kleine bedrijven, zal verdwijnen. Misschien zal dit ten dele worden gecompenseerd doordat weer een zekere stijging van het aantal gehuurde arbeidskrachten zal optreden, maar verwacht moet worden dat het totaal aantal werkzamen in deze bedrijfstak nog duidelijk verder zal dalen.

Men kan de maatschappelijke betekenis van deze ontwikkeling nauwelijks overschatten. Ze heeft de agrarische bevolking steeds meer in een bijzondere positie geplaatst. In 1889 lag de verhouding tussen het aantal mannelijke zelfstandigen en het aantal afhankelijken in de landbouw (1:2,08) en in industrie + ambacht (1:2,73) in dezelfde orde van grootte. In 1959 waren deze verhoudingen respectievelijk 1:0,88 en 1:7,43. Recente, geheel vergelijkbare cijfers voor de nijverheid zijn niet ter beschikking. Duidelijk is echter wel, dat in de laatste decennia het aantal afhankelijken per zelfstandige in de nijverheid nog in aanzienlijke mate verder is gestegen, evenals trouwens in andere bedrijfstakken, ook al ondervindt in de laatste jaren deze ontwikkeling misschien enige vertraging. Dat het aantal mannelijke afhankelijken per zelfstandige in de landbouw thans is gedaald tot een half, werd reeds vermeld. De landbouw vertoont in dit opzicht, vooral sinds de jaren dertig, dus een ontwikkeling die tegengesteld is aan die in andere bedrijfstakken.

Men kan het doorsnee agrarisch bedrijf in Nederland al nauwelijks meer een gezinsbedrijf noemen. Het gaat voor het overgrote gedeelte om

éénmansbedrijven of hoogstens man-vrouw-bedrijven. Het leven is hierdoor sterk veranderd. Het beeld van een 'vol huis', dat vooral op de zandgronden karakteristiek was voor zo veel boerderijen, geldt niet meer. Het aantal kinderen is, ook in de boeregezinnen, sterk gedaald (de demografie van de plattelandsbevolking wordt elders in deze bundel besproken) en de meeste kinderen verlaten het ouderlijk huis als ze hun schooltijd volbracht hebben. Zoals uit het voorgaande wel is gebleken, zijn de volwassen kinderen die thuis blijven om in het bedrijf te werken, in feite uitzonderingen geworden, vooral op de wat kleinere boerderijen. De wat oudere boeren-echtparen zijn in hun huis meestal even eenzaam als de burger-echtparen in de stad. Ondanks het (als gevolg van de mechanisatie) wegvallen van verschillende werkzaamheden die vroeger veelal door de vrouw werden verricht, is haar verantwoordelijkheid voor het bedrijf toegenomen. Afgezien van haar dagelijkse bezigheden in het bedrijf (waaronder veelal de administratie) is zij het, op wie de boer – ondanks de tot ontwikkeling gekomen bedrijfsverzorgingsdiensten – in de eerste plaats moet terugvallen als zich bijzondere omstandigheden voordoen,² onder andere in geval van ziekte. In de jaren zestig is nogal veel aandacht besteed aan de sociale problemen die het toenemende aantal éénmansbedrijven oproep. Men heeft er blijkbaar mee leren leven, want je hoort en leest er weinig meer over. Opgelost zijn die problemen, ondanks de uitbreiding van de bedrijfsverzorging, echter niet; integendeel, ze zijn in wezen steeds groter geworden.

Voor de grotere bedrijven, vooral in de akkerbouwgebieden, geldt dat het dagelijkse leven van de boer sterk veranderd is. De grote aantallen landarbeiders die nog in de jaren dertig, vooral in de zomer, op de boerderijen aanwezig waren, zijn praktisch verdwenen. Dikwijls was de boer toen alleen leider van het bedrijf en liet het handwerk aan zijn arbeiders over. Thans is hij vaak grotendeels zijn eigen en enige arbeidskracht; alleen al hierdoor leeft hij in een heel andere sociale wereld dan zijn vader of grootvader.

Evenals in de stad heeft op het platteland de verhoogde welvaart het dagelijkse leven van het gezin sterk veranderd, ook al lopen de inkomens van boeren en tuinders sterk uiteen. Het leven is minder sober en ingetogen geworden. Ontspanning en vermaak neemt, vooral ook bij de opgroeiende jeugd, een grotere plaats in. Door de sterke uitbreiding van het onderwijs en vooral het voortgezet onderwijs, dat vaak niet in het eigen dorp kan worden gevolgd, is deze jeugd al jong onder de vleugels

van de ouders vandaan, althans voor een groot deel van de dag. Door het contact met anderen ontwikkelen deze jongeren een eigen wijze van leven.

Meer nog dan in de stad heeft op het platteland de motorisering van het verkeer, die daar in de jaren dertig nog zeer zwak was ontwikkeld, het leven gewijzigd. Van een volledig isolement van het p'atteland kon men vijftig jaar geleden al niet meer spreken, maar voor zover het toen nog bestond, is het nu verdwenen. Voor allerlei zaken waarvoor men vroeger op het dorp was aangewezen, trekt men naar buiten; dit ten detrimente van allerlei verzorgende bedrijven, verenigingen en instellingen in de dorpen.

In het voorgaande zijn enkele aanduidingen gegeven van de veranderingen die zich gedurende de laatste vijftig jaar in het persoonlijke en gezinsleven voordeden. Het schetsen van een enigszins volledig beeld van deze veranderingen en de wijze waarop deze door de betrokkenen werden ervaren, zou een afzonderlijke en omvangrijke studie eisen en valt dus geheel buiten het kader van dit hoofdstuk. Wel zij hier verwezen naar de studie van mevrouw Boer, die op een voortreffelijke wijze weergeeft hoe het leven van de agrarische bevolking in een Drentse gemeente na 1930 is veranderd.³

Het is niet slechts op het niveau van het individu en het gezin, dat de situatie van de agrarische bevolking is veranderd. Ook in de bredere samenleving is deze grondig gewijzigd. Door de daling van de agrarische beroepsbevolking sinds 1947, maar vooral ook door de sterke stijging van de rest van de beroepsbevolking, is de landbouwende bevolking in de loop der jaren gereduceerd van een meerderheid tot een kleine minderheid. In 1850 bestond in Nederland nog ongeveer de helft van de beroepsbevolking uit in de landbouw werkzame personen. Omstreeks 1900 werkte van de mannelijke beroepsbevolking nog ongeveer 35% in de landbouw, ongeveer driemaal zoveel als in de handel en ook nog duidelijk meer dan in de totale nijverheid. In 1930 vormden de agrariërs nog ruim 20% van de mannelijke beroepsbevolking, nog steeds ruim tweemaal zoveel als het aantal werkzamen in de handel, maar minder dan het aantal werkzaam in de nijverheid. In 1947 was het percentage tot iets beneden 20 gedaald. Daarna ging het snel verder terug en thans bedraagt het 5 à 6%. Hoewel door zijn sterke organisatie (standsorganisaties, landbouwschap) de maatschappelijke invloed van de agrarische bedrijfstak groter is dan met het percentage werkzamen overeenkomt, is het duidelijk dat – door het teruglopen van

een in de jaren dertig nog zeer belangrijk deel van de totale bevolking tot een getalsmatig niet meer zwaar wegende groep nu – de positie van de boeren en tuinders in verschillende opzichten is verzwakt. Op eigen kracht kunnen ze geen politieke invloed van betekenis meer uitoefenen. Boerenpartijen hebben in Nederland nooit veel betekend, maar in het verleden konden de boeren door hun aantal hun stem met kracht doen horen in verschillende politieke partijen. Nu zijn ze afhankelijk van de welwillendheid van anderen. Men kan in het algemeen niet zeggen dat die hun niet in belangrijke mate wordt geschonken, maar zekerheid dat het zo blijft, is er niet.

Door haar geslonken aandeel in de totale bevolking is de positie van de agrarische bevolking verzwakt, niet slechts in het grote nationale en internationale geheel, maar ook in de meer nabije omgeving, het dorp en – in politiek opzicht – de gemeente. Ook hier is het niet alleen de daling van eigen aantal, maar ten dele ook de groei van andere groepen die deze verzwakking in de hand werkt. Weliswaar is ook de dorpsmiddenstand – de ambachtlieden en de winkeliers – in aantal sterk teruggelopen, maar daar staat tegenover dat ook op het platteland de niet-commerciële verzorgende beroepsbevolking, de kwartaire sector, naar verhouding veel groter is geworden. Bovendien is bijna overal het aantal forensen sterk toegenomen, enerzijds de autochtone forensen – mensen dus die vroeger in het dorp, met name in de landbouw, werk vonden en hun afstammelingen, die elders werk zochten – en anderzijds de allochtone forensen – mensen van elders, die ook buiten het dorp werk vinden, maar vanwege de woonomgeving, of om andere redenen, de voorkeur geven aan het wonen buiten. Tenslotte zijn in veel dorpen grotere of kleinere industriële en andere bedrijven ontstaan wier werkzaamheid niet op het dorp is gericht; ook op die manier is het aandeel van de niet-agrarische bevolking versterkt. Door het vervallen van de volks- en beroepstelling van 1980 zijn recente cijfers hierover niet beschikbaar, maar men mag wel aannemen dat er nauwelijks nog gemeenten in Nederland zijn waar de meerderheid van de beroepsbevolking uit in de landbouw werkzame personen bestaat.

Wat de boeren en tuinders betreft, hun invloed in de gemeenteraden en ook in andere organen, onder andere kerken, is aanzienlijk verzwakt. Het platteland is niet meer van de boeren, ze zijn nog slechts medebewoners.

Van een invloed van de landarbeiders, die eens in een aantal gemeenten (vooral in de akkerbouwgebieden met grote bedrijven) de meerderheid van de beroepsbevolking uitmaakten, kan nauwelijks meer worden

gesproken. Hun aantal is zozeer ineengeschrompeld, dat zij als afzonderlijke groep nauwelijks nog meewegen. Hierbij moet men zich ervan bewust zijn, dat van de 34.000 mannelijke niet-gezins-arbeidskrachten in land- en tuinbouw die in 1983 nog over waren, velen niet behoren tot de traditionele landarbeidersgroep. Zeer velen van hen zijn tuinbouwarbeiders, voortkomende uit een sterk verstedelijkt milieu. Ongeveer de helft van de niet-gezins-arbeidskrachten in de landbouw en tuinbouw in Nederland treft men thans in Noord- en Zuid-Holland aan. Zoals bekend, bevindt zich onder de tuinbouwarbeiders in het westen van het land een vrij belangrijk aantal gastarbeiders.

Heeft dus de agrarische bevolking aan aantal en directe invloed ingeboet, in één opzicht heeft ze in de laatste vijftig jaar duidelijk gewonnen: de waardering van de stedelijke bevolking voor boer en tuinder is aanzienlijk gestegen. Was er in de jaren dertig bij de stedelijke bevolking in het algemeen nog sprake van een zekere geringschatting van de boeren, deze is nu, zeker bij degenen die enigszins van de gang van zaken op de hoogte zijn, vrijwel verdwenen. Zij heeft zelfs niet zelden plaats gemaakt voor bewondering. De ongekende technische ontwikkeling die boeren en tuinders tot stand hebben gebracht, het enorme positieve betalingsbalanssaldo van de landbouw, de groot opgezette, effectieve, collectieve reclame die voor verschillende agrarische produkten (kaas!) wordt gemaakt en de succesvolle 'marketing' in het algemeen zijn zaken die respect afdwingen. Het woord 'achterlijk' zal men in verband met de agrarische bevolking niet vaak meer horen of zien gebruiken.

Niet iedereen is natuurlijk met de ontwikkelingen in de landbouw en tuinbouw even gelukkig. Het is bekend dat de werkzaamheden van boer en tuinder vaak onder het spervuur liggen van de verdedigers van de belangen van natuur en milieu. Dit hebben ze echter met andere activiteiten – industrie, verkeer, enzovoort – gemeen. De conflicten over deze kwestie van natuur en milieu zijn zeker nog niet opgelost, maar men mag hopen, en ook wel verwachten, dat te zijner tijd, in de landbouw een zeker evenwicht tussen de directe economische en andere belangen zal worden gevonden. Men mag misschien veronderstellen, dat het feit dat wij in Nederland te maken hebben met een economisch en technisch zeer geavanceerde en goed georganiseerde landbouw, het vinden van bevredigende oplossingen in dit opzicht eerder zal bevorderen dan in de weg staan.

Al met al dus een sociale en economische ontwikkeling in de agrarische wereld die zeker in de jaren dertig, maar zelfs nog omstreeks 1950, niemand had verwacht. Men kan zich afvragen, welke krachten – afgezien van de invloeden die van de ontwikkeling in onze samenleving in het algemeen uitgingen – als essentieel zijn te beschouwen in de unieke veranderingen die zich sedert de jaren dertig en met name na de Tweede Wereldoorlog in de agrarische wereld hebben voorgedaan. Een simpel antwoord is er niet. Indien men één of enkele factoren, als zijnde primair verantwoordelijk voor de gang van zaken, tracht te isoleren, zal het beeld dat men krijgt, onvolkomen en min of meer gebrekkig zijn. Wat in feite heeft plaatsgevonden, was – natuurlijk – een zeer ingewikkeld proces, waarin niet alleen vele factoren werkzaam zijn geweest, maar waarin deze elkaar ook over en weer beïnvloedden. Ontwikkelingen in een bepaalde richting riepen terugkoppelingen op, vervlochten zich met andere ontwikkelingen en veranderden van karakter. Zo brachten technische en bedrijfseconomische ontwikkelingen sociale spanningen teweeg en werden daardoor in hun werking vertraagd. Anderzijds stimuleerden sociale veranderingen ook weer nieuwe technische ontwikkelingen.

Desondanks heeft het – ter wille van inzicht en overzicht – zin, naar bepaalde hoofdlijnen in de ontwikkelingen te speuren. Eén der belangrijkste motoren van de veranderingen is ongetwijfeld geweest, dat de verschillen tussen stad en platteland in allerlei opzichten vervaagden. Ook in de jaren dertig was de afstand al lang niet meer zo groot als deze eens geweest was. De komst van treinen, trams, de fiets en ook de auto had reeds tot een veelvuldiger contact geleid. Men kwam steeds minder vreemd tegenover elkaar te staan. De stad werd op tal van levensterreinen het platteland in toenemende mate tot voorbeeld. Ook de economische banden werden sterker. Voor tal van bedrijfsbenodigdheden kon de boer al niet meer terecht bij de plaatselijke ambachtsman of handelaar, maar hij moest er voor naar de stad. Ook in de consumptieve sfeer werd de plattelander steeds meer afhankelijk van produkten van de industrie in eigen land en van produkten uit het buitenland, die hem via de stedelijke handel bereikten.

Ondanks deze toenemende vermenging van denkwerelden en interesses bleven er echter nog belangrijke verschillen bestaan – mentaal, sociaal en economisch. Eén van de opvallende verschillen, ook nog in de jaren dertig, was het duidelijk uiteenlopende niveau van lonen en prijzen op het platte-

land en in de stad.⁴ De lonen van landarbeiders waren aanzienlijk lager dan die van industrie-arbeiders en andere werknemers in het stedelijke milieu en ook de beloning die de boer voor zijn arbeid (via de prijzen voor zijn produkten) ontving, lag structureel – afgezien dus van de crisistoestand in de jaren dertig – lager dan die van zijn 'standgenoten' (de grotere en kleinere middenstanders) in de stad. Ook de ambachtslieden en andere middenstanders op het platteland werden veel lager beloond dan hun collega's in de stad. Een metselaar in Amsterdam verdiende (volgens collectief contract) tweemaal zoveel als zijn vakgenoot op het Zeeuwse platteland. Zelfs voor ambtenaren en onderwijskrachten bestond een verrijnd, formeel systeem, de zogenaamde gemeente-classificatie, dat inhield dat de salarissen daalden naarmate de gemeente meer een plattelandskarakter droeg. Deze situatie leidde ertoe dat zaken die op het platteland werden vervaardigd, goedkoper waren dan dezelfde zaken die op dezelfde wijze in de stad werden voortgebracht. Zo waren huizen van dezelfde kwaliteit en grootte op het platteland aanzienlijk goedkoper dan in de stad. Men zou kunnen stellen dat, indien het platteland een gesloten economisch systeem zou zijn geweest, een geheel van lage lonen en prijzen het economisch niet zou hebben geschaad. Dat was het echter niet en werd het in steeds mindere mate. Door de steeds afnemende zelfverzorging ging een steeds groter deel van de met lage lonen voortgebrachte produkten van het platteland naar de stad, terwijl anderzijds, zoals reeds werd opgemerkt, het platteland in steeds toenemende mate, zowel voor consumptiegoederen als voor bedrijfsbenodigdheden, van de stad afhankelijk werd.

Deze steeds ongunstiger wordende ruilverhoudingen tussen stad en platteland hebben, zij het op andere wijze omschreven dan hier zojuist werd gedaan, in de jaren dertig een belangrijke rol gespeeld in de argumentatie – en agitatie – van de radicale boerenbeweging (met name Landbouw en Maatschappij) in die jaren, zonder dat echter de 'officiële' politiek hierop duidelijk reageerde. Dit veranderde na de oorlog. De rechtvaardigheidsgolf die toen over Nederland ging, en zeker ook de herinnering aan de afhankelijkheid van de eigen landbouw in de oorlog, leidde tot een nieuwe, bewuste loon- en prijspolitiek voor het platteland, die uniek was voor Europa. De lonen van de landarbeiders werden in principe opgetrokken tot die van de bouwvakarbeiders en de gegarandeerde prijzen voor de agrarische produkten werden berekend met als uitgangspunt dat in een levensvatbaar, goed geleid bedrijf de boer met zijn eigen arbeid ook

minstens dit landarbeidersloon moest verdienen. Met enige vertraging verdween de gemeenteclassificatie, zowel in het salarissysteem van de overheid als in de collectieve arbeidsovereenkomsten. In betrekkelijk korte tijd werd, qua opzet althans, het gehele verschil tussen stad en platteland wat betreft het loon- en prijsniveau opgeheven. In praktijk werkte het nieuwe stelsel niet volkomen. Door allerlei omstandigheden bleven in feite de lonen op het platteland nog vaak achter bij die in de stad. Wat de boer betreft, aan de gestelde maatstaven voor een levensvatbaar, goed geleid bedrijf konden velen niet voldoen.

Dit neemt echter niet weg dat er, in vergelijking met de vooroorlogse verhoudingen, een essentiële wijziging optrad. Het doel was, de relatieve welvaart van de plattelandsbevolking te verhogen, maar de maatregelen hadden grote nevengevolgen. De boeren werden vrij plotseling geconfronteerd met een aanzienlijke verhoging van de lonen en andere arbeidskosten. Hierdoor kwam voor hen de mechanisatie in een ander licht te staan. Allerlei vormen van mechanisatie die vóór de oorlog elders (met name in de Verenigde Staten) reeds waren ingevoerd, hadden hier toen weinig of geen ingang gevonden, omdat ze bij het destijds bestaande, lage loonniveau niet of nauwelijks rendabel waren. Technisch was een vrij ver gaande mechanisatie toen reeds mogelijk geweest, maar bedrijfseconomisch was ze niet echt noodzakelijk. Na de oorlog werd ze vrij plotseling praktisch onvermijdelijk en het is opvallend hoe snel, vrijwel onmiddellijk na de oorlog, de mechanisatie op gang kwam. Al in 1960 had ze een grote omvang aangenomen. Het proces was toen natuurlijk nog geenszins voltooid, maar het pleit was gewonnen. De Nederlandse boer was 'machineminded' geworden. Het zou onjuist zijn, te zeggen dat de mechanisatie en de daaraan verbonden sociale gevolgen alléén het gevolg waren van de bovengenoemde bewuste maatregelen tot gelijktrekking van het loonniveau in de stad en op het platteland. Ook al zouden de verhoudingen in dit opzicht hetzelfde gebleven zijn als vóór de oorlog, toch zou de algemene verbetering van de lonen en andere arbeidsvoorwaarden in Nederland, na de periode van herstel, ook het platteland hebben beïnvloed en tot toenemende mechanisatie hebben geleid. De plotselinge verandering van de verhoudingen kort na de oorlog heeft echter de ontwikkeling in dit opzicht vervroegd en versneld.

Een tweede factor die mijns inziens van grote betekenis moet worden geacht, is het algemeen doordringen van een 'moderne' geestesgesteldheid bij de boeren, met name ook wat het bedrijf betreft. In een reeks van

studies, vooral in de jaren vijftig verricht door de afdeling Sociologie en Sociografie van de Landbouwhogeschool te Wageningen, werd duidelijk aangetoond dat de mate van aanwezigheid van een dergelijke moderne geestesgesteldheid – in deze studies werd gesproken van ‘het moderne cultuurpatroon’ – van zeer grote invloed was op de uitkomsten van het agrarisch bedrijf. Dit moderne cultuurpatroon – in wezen een positieve houding ten aanzien van verandering – is vooral sinds het eind van de achttiende eeuw in de Westerse wereld geleidelijk doorgedrongen en heeft zich in de negentiende en twintigste eeuw – hier eerder, daar later – ook steeds meer verspreid onder de boerenbevolking. Dit betekende echter niet dat in de jaren dertig dit moderne cultuurpatroon onder de boeren in ons land reeds algemeen was. Opmerkelijk is dat in Nederland, maar ook elders, onder andere in de Verenigde Staten, gedurende de eerste periode na de Tweede Wereldoorlog de nadruk in de landbouwvoorlichting sterk viel op activiteiten die – ook al gebruikte men de term niet – erop gericht waren, de ontwikkeling van het moderne cultuurpatroon te bevorderen.

Even opmerkelijk is echter, en ook dit valt onder andere in de Verenigde Staten te constateren, dat deze lijn in de voorlichting min of meer geruisloos – althans voor de buitenstaanders – weer is verdwenen. Verschillende oorzaken, ten dele ook toevallige omstandigheden, mogen hierbij een rol hebben gespeeld, maar de voornaamste reden van deze ontwikkeling is mijns inziens dat de noodzaak tot een dergelijke algemene beïnvloeding van de mentaliteit van de boeren ging ontbreken. De moderne geestesgesteldheid, de positieve houding ten aanzien van verandering en vernieuwing, is onder de huidige generatie van boeren zo sterk doorgedrongen, dat de voorlichting zich in het algemeen tot feitelijke en zakelijke kennisoverdracht kan beperken. Men krijgt de indruk – al valt dit natuurlijk moeilijk te bewijzen – dat de Nederlandse boer, wat betreft de bereidheid tot verandering en vernieuwing, zijn collega’s in de meeste andere Westerse landen een stap voor is en dat dit heeft bijgedragen tot de opvallende ontwikkeling van de Nederlandse landbouw sedert de Tweede Wereldoorlog.

Tenslotte nog een enkele opmerking over een verschijnsel dat ten dele in strijd kan lijken met het streven van de plattelandsbevolking naar een zelfde niveau van beloning als dat van vergelijkbare groepen elders in de maatschappij, als ook met de bij de Nederlandse boer zo sterk door-

gedrongen moderne cultuurpatroon: het verschijnsel namelijk dat hij, haast ten koste van alles, boer wil blijven. Uit de in het voorgaande vermelde gegevens bleek duidelijk, dat weliswaar sinds 1947 het aantal bedrijfshoofden in de landbouw in Nederland aanzienlijk is teruggelopen, maar dat deze achteruitgang, vergeleken met het dalende aantal medewerkende boerenzoons en landarbeiders, toch betrekkelijk bescheiden is. Men moet hierbij nog in aanmerking nemen, dat zich onder het in 1947 getelde aantal bedrijfshoofden vermoedelijk een niet onaanzienlijk aantal mensen bevindt die men als gelegenheidsboeren kan aanduiden, dat wil zeggen: lieden die in de oorlogsjaren, om verschillende redenen, naar het boerenberoep de wijk hadden genomen. Geconstateerd werd reeds dat een zeer groot gedeelte van de boeren het ineen laten schrompelen van hun bedrijf tot éénmansbedrijf prefereerde boven het verlaten van de landbouw, ondanks de sociale bezwaren die daaraan waren verbonden. Duidelijker spreekt misschien nog dat, ondanks de enorme verhoging van de produktie, nog altijd een zeer groot gedeelte van de Nederlandse boeren en tuinders werkt in bedrijven die, zowel gemeten naar het aantal hectaren als naar Sbe-klasse, zelfs als éénmansbedrijf, duidelijk beneden de maat zijn. Duizenden bedrijven zijn sociaal te klein, in die zin dat de desbetreffende boeren en tuinders niet alleen incidenteel, maar ook structureel niet in staat zijn met hun eigen arbeid in het bedrijf het minimum-loon te verdienen, hoewel ze hierin hun hoofdberoep vinden. Waarom zoeken – vooral, waarom zochten in het nabije verleden, toen het land schreeuwde om arbeidskrachten – deze mensen geen ander bestaan? Een deel van het (relatief kleine) aantal jonge boeren met een te klein bedrijf meent misschien nog te verkeren in de aanloopfase naar een groter bedrijf en een aantal ouderen heeft eens een redelijk groot bedrijf gehad, maar dit wegens hun leeftijd beperkt. Een zeer groot deel van de bedrijfshoofden op te kleine bedrijven echter, die – in dit verband – noch als oud, noch als jong kunnen worden beschouwd, heeft in de achter ons liggende jaren de reële mogelijkheid gehad om de boerderij te verlaten, elders beter betaald werk te vinden en het geld dat ze in het bedrijf hadden gestoken, elders beter te beleggen, maar deze mogelijkheid niet benut. Waarom deden ze dit niet? Hoe is dit te verenigen met de hiervóór genoemde moderne mentaliteit, de bereidheid om nieuwe mogelijkheden te onderzoeken en deze, indien ze beter bleken dan de oude, te accepteren?

Men moet hier onderscheid maken tussen doel en middelen, al is het

trekken van scherpe grenzen tussen beide niet altijd even gemakkelijk. Wanneer we spreken over de werking van het moderne cultuurpatroon in verband met de boer en zijn bedrijf, dan gaat het hier in de eerste plaats om de middelen die dienen om bepaalde doelstellingen – die zelf echter grotendeels uit niet-rationele achtergronden voortkomen – te bereiken. Eén van de meest wezenlijke doelstellingen van de boer is: boer blijven.⁵ Dat veel boeren hun werk om verschillende redenen aantrekkelijk vinden, speelt hierbij zeker een rol van betekenis. Het belangrijkste is vermoedelijk echter de sterke gevoelswaarde die voor hen aan het zelfstandig-zijn is verbonden. Het verliezen van hun zelfstandigheid betekent voor de meeste boeren een groot verlies van eigenwaarde, een gevoel van falen en gezichtsverlies ten opzichte van hun omgeving.

Mijns inziens is de ontwikkeling van de agrarische wereld in de periode sinds de Tweede Wereldoorlog niet te begrijpen, wanneer men geen rekening houdt met de sterke drang bij de boeren om hun positie als zelfstandige te handhaven. Dit spreekt niet alleen uit het feit dat velen zich neerleggen bij een arbeidsinkomen uit het bedrijf dat, naar huidige maatstaven, als onvoldoende moet worden beschouwd, en uit het feit dat het éénmansbedrijf door de grote meerderheid van boeren en tuinders wordt aanvaard. Het heeft ook een rol gespeeld in het voortdurende streven naar het moderniseren van het bedrijf en de opvoering van de produktie. De boeren hebben de verbetering van hun inkomen na de Tweede Wereldoorlog niet gebruikt om royaal te leven. Ze hebben zich gehouden aan een betrekkelijk sober bestaan. Ze hebben relatief veel gespaard, veel geïnvesteerd en daarbij soms aanzienlijke risico's genomen, ter wille van het voortbestaan van het bedrijf.

Er zijn natuurlijk boeren die ermee zijn opgehouden. Dat het aantal zelfstandigen is gedaald, is echter vooral toe te schrijven aan het feit dat de jongere generatie, met name in de kleine bedrijven, haar heil elders heeft moeten zoeken. Ten dele hebben deze jongeren dit misschien gedaan omdat zij voor zichzelf in het ouderlijk bedrijf geen toekomst meer zagen. De voornaamste reden was echter dat er voor hen, naast hun vader, geen plaats was in het bedrijf. In 1980 waren er voor ruim 59.000 bedrijfs- hoofden (hoofdberoep) van 50 jaar en ouder ruim 21.000 potentiële opvolgers aanwezig, van wie er niet meer dan ruim 15.000 in het bedrijf van het bedrijfshoofd werkzaam waren. Deze 15.000 vindt men in hoofdzaak in de grotere boerderijen.

Men mag wel aannemen, dat de Nederlandse boeren en tuinders zich zullen blijven kenmerken door het streven om hun positie als zelfstandigen te handhaven. Zeer velen – en vermoedelijk zal hun aantal toenemen – zullen echter niet in staat zijn deze positie aan de volgende generatie over te dragen. De in de boerenwereld eens zo belangrijke doelstelling, de voortzetting van het bedrijf door een zoon, heeft men grotendeels moeten prijsgeven.

NOTEN

- 1 Th. Bakker, *Horizonten van zelfvoorziening*, publikatie nr. 117 van het Landbouw-Economisch Instituut, 1984.
- 2 Over de plaats van de vrouw in het boeren- en tuindersbedrijf thans: G. M. J. Loeffen, *Boerinnen en tuindersvrouwen in Nederland*, publikatie nr. 2.168 van het Landbouw-Economisch Instituut, 1984.
- 3 J. Boer, *Dorp in Drenthe, een studie over veranderingen in mens en samenleving in de gemeente Zweelo gedurende de periode 1930-1970* (1975).
- 4 Zie over het verschil in inkomensniveau in landbouw en industrie: J. R. Bellerby, *Agriculture and industry, relative income* (1956). Voor een beschrijving van de ontwikkeling van de regionale loonverschillen in Nederland en een theoretische beschouwing over de oorzaken van deze verschillen: E. W. Hofstee, 'Opmerkingen aangaande de historische ontwikkeling van de regionale loonverschillen', *Het vraagstuk der gemeenteclassificatie* (rapport, 1951), blz. 14-42.
- 5 Over de essentiële waarde die men aan het zelfstandig boer blijven toekent, zie vooral ook: A. K. Constandse, *Boer en toekomstbeeld*, Bulletin nr. 25 van de afdelingen voor sociale wetenschappen aan de Landbouwhogeschool (Wageningen, 1964).